Марія КАЧМАР

УКРАЇНСЬКІ ЕТІОЛОГІЧНІ ЛЕГЕНДИ ПРО НАРОДИ: ҐЕНЕЗИС, СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА

Проаналізований сюжетно-мотивний фонд українських етіологічних легенд про народи (євреїв, циган, поляків, росіян, білорусів). Звернено увагу на трансформацію в народних творах етнічних стереотипів українців, зокрема міфологічного уявлення про чужинців та історичних реалій співжиття народів.

Ключові слова: етіологічна легенда, етнічний стереотип, міфологічна свідомість, етноцентризм, мотив.

© М. КАЧМАР, 2015

Фольклор як особлива складова духовної культури нерозривно пов'язаний із життям народу, відбиваючи його прагнення пізнати навколишній світ, зрозуміти й своєрідно трансформувати у словесній, музичній, сценічній та інших формах. Доволі своєрідно відображено процес пізнання дійсності в етіологічних легендах, які, на думку М. Гринблата, як один із архаїчних пластів фольклору, ніби призначені давати відповіді на запитання, які споконвіку цікавили людину: звідки і як усе взялося на світі [15, с. 26]. Саме таке цільове призначення зумовило існування значної кількості тематичних груп творів цього жанрового різновиду легенди, серед яких важливе місце відведено етіологічним легендам з етногонічними мотивами. До таких належать фольклорні зразки про походження народів та етнографічних груп. Наукове студіювання цих творів в українській фольклористиці, як й етіологічної легенди загалом, активізувалося наприкінці XX — на початку XXI ст. (дослідження В. Сокола, О. Бріциної, Г. Довженок, О. Стоколос-Ворончук, Ю. Сілецького та інших). Так, В. Сокіл здійснив комплексний аналіз етіологічних легенд про народи Карпатського регіону [22], Ю. Сілецький використав фольклорні зразки як джерельний матеріал та доказову базу, вивчаючи українські етнічні стереотипи [21]. Загалом цей цікавий пласт українських етіологічних легенд, який поєднав у собі міфологічне бачення чужинця (інородця, іновірця) та пізніші історичні впливи (умови співжиття різних етносів), очікує ще на своє ґрунтовне вивчення. Окремі аспекти дослідження цього масиву спробуємо представити у нашій розвідці.

Українській прозовій традиції відомі народні легенди про походження окремих народів та їх певних ознак. Здебільшого це твори про сусідів (поляки, росіяни, білоруси, угорці) чи національні меншини (жиди, цигани, вірмени). В основі фольклорних зразків цієї тематики — українські етнічні стереотипи (гетеростереотипи), які формувалися протягом тривалого часу й своєрідні для кожного народу. Такі етнічні стереотипи, за словами російської дослідниці О. Бєлової, є поєднанням міфологічних уявлень та об'єктивних знань про сусідів [3, с. 15]. До міфологічних відносимо універсальну опозицію «свій/чужий», яка пронизує всі рівні народної картини світу — від космогонічних уявлень до побутової прагматики [3, с. 15]. Саме через це філософське протиставлення приходило, на думку С. П'ятаченка,

усвідомлення власної самобутності [32]. Своєрідно акумульовано цю бінарну семантичну опозицію, а також вплив моделі культурного сусідства українців, в етіологічних легендах.

Фольклорні фіксації минулих століть і сьогодення засвідчують активне побутування легенд про євреїв та ромів. Народна традиція здебільшого використовує етноніми «жид» та «циган», у вживанні яких, на думку О. Стоколос-Ворончук, немає жодного приниження національної гідності, адже саме ці назви побутували серед народу [23, с. 153]. Це засвідчують дані зі словника української мови Б. Грінченка, в якому етноніми «жид» та «єврей» синонімічні [8, т. 1, с. 483].

Єврейська меншина в Україні — одна з найдавніших та колись найчисельніших. У середині XIX ст. на українській землі проживало три чверті євреїв усієї Східної Європи [32]. Саме тому контакти українців з представниками цієї етнічної групи були довготривалими й тісними. Аналізуючи українські стереотипи про національні меншини, Ю. Сілецький зазначає, «що в силу ізольованості і культурної замкнутості життя євреїв, відмінності їх специфічних традиційних занять, зовнішнього вигляду, релігії тощо в українців сформувались враження про них, як загадкову, таємничу етнічну спільноту», що у свою чергу породжує страх, який викликає негативне сприйняття носіїв цієї культури [24, с. 10]. Підсилює негативне ставлення до цієї групи й те, що євреї розіп'яли Ісуса Христа. Українські етіологічні легенди фокусують свою увагу на зовнішніх відмінностях євреїв (їжі та портретних особливостях), рідше на моральних якостях. Легенда про те, чому жиди не їдять свинини, поширена на всій території України. Стабільна сюжетна схема: жиди прагнуть перевірити чи випробувати Бога (Ісуса, Матір Божу) — ховають жидівку — вона за велінням Божим перетворюється на свиню — жиди не вживають її у їжу, бо свиня — їхня тітка [7, т. 1, с. 66; 16, с. 67; 25, с. 50; 11, с. 182]. Як правило, простежується варіювання на персонажному рівні та в окремих деталях змісту (жиди ховають жидівку саму або з дитиною, в мішок чи під корито), які однак не створюють семантичних трансформацій. Варіювання християнських святих, коли одні і ті ж вчинки приписуються різним персонажам, пов'язано зі спільністю їхніх семантичних ознак [4, с. 292], а також з максимальною типізацією цих образів [17, с. 299]. Своєрідний етіологічний фінал, який констатує той факт, що жиди не вживають у їжу солонину через ґенетичний зв'язок з твариною: свиня — їхня тітка, жиди не їдять свинного м'яса, як свого тіла [25, с. 60].

Сучасні записи творів цієї тематики знаменують збереження семантичного навантаження при відносно стабільній структурі з певними варіюваннями змісту. Найчастіше воно простежується на рівні мотивувальних компонентів: жидівка ховається під корито, щоб не давати милостиню жебракам[1] (покарання за недотримання норм народної моралі та звичаєвого права), жидівка налякалася Ісуса й втекла під ліжко[2], жиди не повірили, що Христос Воскрес — «Не може бути! Ну як може бути жінка, а з неї свиня?! Як може таке бути?!...»[3].

У легенді з центральної Бойківщини мотивувальний елемент уточнюється під впливом соціальних обставин — персонажі ідентифіковано за становими ознаками: багачка-жидівка, яка пожаліла хліба, та Ісус з апостолами як жебраки. Таке соціальне нашарування не випадкове, воно свідчить про те, що легенда опирається на матеріал не тільки кожної окремо взятої епохи, а також вбирає в себе досвід минулого часу [1, с. 23]. Характерна ознака сучасних фіксацій творів цієї тематики — наявність логічно вмотивованої фінальної формули у віршованій формі: «Ой ви, жиди-пархутники! Зіли би ви дідка. / Та не їжте солонину, бо то ваша тітка!»[4]. Таке закінчення містить ще одну цікаву ідентифікацію представників єврейської громади крізь призму бачення українця. У звертанні «жиди-пархутники» подано інформацію про шкіряну хворобу паршу (лупу), яка, за українськими уявленнями, специфічна для жидів-іновірців. Наділення їх цієї особливою

[1] Зап. М. Качмар 7 липня 2008 р. в с. Підгородці Сколівського р-ну Львівської обл. від Богенчук Юлії Пилипівни 1927 р. н.

[2] Зап. М. Качмар 11 липня 2008 р. в с. Сопіт Сколівського р-ну Львівської обл. від Назар Ольги Гнатівни 1939 р. н.

[3] Зап. М. Качмар 10 липня 2008 р. в с. Сопіт Сколівського р-ну Львівської обл. від Павлишин Мирослави Олексіївни 1932 р. н.

[4] Зап. М. Качмар 11 липня 2008 р. в с. Сопіт Сколівського р-ну Львівської обл. від Павлишин Мирослави Олексіївни, 1932 р. н.

хворобою як тілесною аномалією не випадкове, воно відіграє знакову роль в розрізненні «свого» і «чужого» та потребує особливого ставлення, особливих методів лікування й профілактики [2, с. 61]. Українська народна традиція пов'язує появу такого захворювання в іновірців з біблійною історією про вихід єврейського народу з Єгипту та його мандрівки у пустелі: «Бог послав жидам манну і перепелиці, але вони були дуже «захланні», налапали стільки перепилиць, що ті аж позасмерджувалися, а євреї отримали від цього пархи» [7, т. 1, с. 23]. Таким чином народний твір акцентує увагу на нечистоті інородців: вживанні непридатної їжі та особливій хворобі. Окрім того, легенда відображає одну із своєрідних рис ментальності єврейської меншини: «але жиди дуже захланні». Поява такого епізоду зумовлена тим, що від часів своєї появи на Русі євреї виявили такі специфічні риси свого національного характеру, як практицизм і схильність до фінансово-економічних оборудок [32], що не могло залишитися непоміченим українською традицією.

Дещо пізнішого походження, на нашу думку, легенда про те, чому жиди цілують одвірок. Цей твір виник за аналогією до легенд про чуда Христові, як доказ Його Божого єства, та невіри євреїв (про свиню, про воскресіння на Великдень звареного півня тощо). Акцент поставлено на конфесійній приналежності, яка часто ідентифікована з ознакою етнічності [3, с. 21]: служила в жидів з нашої віри дівка, а вони все збиткувалися над нею [31, с. 8]. Апогею така нетерпимість, яка сформувалася вочевидь через закритість єврейських спільнот, досягає в легенді тоді, коли жиди вбивають дівчину, яка захищала свою віру. Поява мотиву кривавого вбивства не випадкова, оскільки існують вірування загальноєвропейського характеру про «криваву обітницю» євреїв (використання християнської крові для приготування маци, для легких пологів тощо), яка набула дещо іншого звучання в регіонах культурних контактів (Поділля, Полісся, Галичина) [2, с. 114]. Жертва дівчини виявилася не марною, а жиди і досі цілують ту рану на одвірку, яку представник їхньої спільноти завдав героїні. Легенда відображає ще один з постулатів формування етнічного стереотипу — пріоритет своєї віри над вірою сусідів чи національних меншин [2, с. 83], зокрема християнства над іудаїзмом: як доказ Христивого воскресіння Господь зробив так, щоб яйця варені «заціпкали», а півень заспівав.

Окрім євреїв, значну увагу народна етіологія звернула на ромів (циган), які упродовж віків залишалися своєрідним загадковим етносом із характерним типом поведінки, власними правилами, мовою, знаннями, ремеслами та мистецтвом [21, с. 11]. Ставлення українців до представників цієї спільноти амбівалентне — від відверто негативного до позитивного чи навіть комічного. Воно сформувалося в основному під впливом кочового способу життя цієї етнічної групи та пов'язаних з ним специфічних традиційних занять (ковальство, крадіжки) [21, с. 11]. Таке сприйняття циган характерне й для українських етіологічних легенд («Чому цигани не мають пристановища», «Чому циганам вільно брехати»). Цікаво тлумачить народна традиція й походження цього народу. Поєднання міфологічного трактування чужинців, апокрифічного сюжету про вихід єврейського народу з єгипетської неволі та власне українських стереотипів про ромів простежуємо у кількох легендах з Бойківщини та Закарпаття [7, т. 1, с. 34; 10, с. 16—17]. Зв'язок історії про появу циган з біблійною розповіддю про вихід з Єгипту дослідники вважають не випадковим. О. Бєлова зазначає, що в слов'янській народній культурі ці два народи помічено печаткою неприкаяності, їхнє ж виключення зі звичного для слов'ян способу життя часто пояснюється певним поганим вчинком у минулому [3, с. 18—19]. Окрім того, посприяли появі таких творів, безумовно, певні паралелі між вічними мандрівками циган та позбавленого батьківщини єврейського народу. Частина твору про вихід євреїв з єгипетського полону — народна інтерпретація біблійної історії, що не виходить за усталені рамки традиції (євреї на чолі з Мойсеєм втікають, фараон з військом їх доганяють, море розступилося, а згодом поховало під собою єгиптян). Варіант з Берегівщини містить обширнішу інформацію про вихід єврейського народу з єгипетської неволі, зокрема історія доповнена епізодами про кари, які Мойсей насилає на єгиптян, про походження єврейського хліба без закваски (маци), про перехід фараона через море на білобокому коні [10, с. 16]. Вплив етнічних стереотипів про ромів відчутний в епізоді про перехід фараона через море. Його втілено у мотиві подяки царя фараонів за цей пере-

хід не Богові, а коневі: «Слава тобі, мой коню білобокий, шо ти мене через море переніс глубокойи» [10, с. 16]. У цьому епізоді простежується особливе, шанобливе ставлення циган до цієї благородної тварини, яка займала важливе місце в їхньому повсякденному житті. Окрім того, з мотивом переходу євреїв через море народна традиція пов'язує появу й інших особливостей цієї спільноти: цигани не мають свого письма та свого царя чи повелителя, бо вони втопилися у морі [10, с. 17].

Щодо власне появи представників цієї національної меншини, то в цьому епізоді легенд простежуємо домінування міфологічних уявлень про інородців, що лягли в основу етностереотипу. Народні твори констатують факт походження циган від «кривої дівчищі» [7, т. 1, с. 34] чи «циганчищі хромої» [10, с. 17] та злого (чорта, біди, дідька). Така співвіднесеність представників інших етносів з персонажами народної демонології сягає своїм корінням міфологічної свідомості й замовлена уявленнями про те, що в інородців нема душі або ж вони є носіями двох душ і набувають здібностей до чаклування [3, с. 24]. Загалом варіанти легенд різняться самим способом появи цього народу. Фольклорний зразок з Берегівщини зберіг кілька архаїчних рис: чорт приспав циганку, потім справив їй черево, циганка носила його більше року, не так, як інші жінки, і не могла розродитися [10, с. 7]. Така ситуація, як пояснює сам оповідач, спричинена нечистою природою предка — «бо то їй чорт справив» [10, с. 17]. Відмінність підкреслюється не лише генетично, вона підсилюється ще й специфікою процесу народження представників цієї етнічної спільноти: чоловік вистрелив у черево й цигани посипалися з міхура. Таким чином, у цій легенді відображено всі компоненти чудесного народження іновірців: незвичайний предок (чорт), нетипові народини (цигани вискочили з міхура) та швидкий ріст (вони відразу ж побігли за чоловіком просити хліба). У контексті цієї історії звернено увагу на ще одну характерну рису циган: вони просять милостиню, бо голодні, оскільки багато часу просиділи у череві матері й не могли з'явитися на світ. У варіанті з Бойківщини появу циган зображено крізь призму української народної моралі та звичаєвих усталених норм: нечистий та крива дівчина одружуються і лише після цього у них з'являються діти [7, т. 1, с. 34]. Простежується деміфологізація народних уявлень про інородців і відповідно сюжетотворчого мотиву, яка свідчить про його перехід від архаїчних до пізніших форм [14, с. 24], та збільшення ролі морального чинника у фольклорі, а саме формулювання, узаконення та проповідування усталених норм [20, с. 58].

Важливим сюжетним компонентом бойківської легенди виступає епізод хрещення циган: «повідають, що цигана не хрестять, як іншого чоловіка, хіба по пояс. І він як християнин згори, а здолу так, як щезбидідько» [7, т. 1, с. 34]. Таке хрещення лише по пояс дозволяє зберегти зв'язок циган з їхнім демонічним предком (чортом), який забезпечує часто благополуччя інородця [3, с. 24], однак воно необхідне для залучення іновірців до людського християнського світу, як етап соціалізації та включення їх у громадське життя. Підтверджує це й сам текст легенди: як би його не хрестив трохи, то би у скалу утік зараз, як дідько, бо Біда все у скалі сидить [7, т. 1, с. 34]. Аналогічна колізія характерна й для етіологічних легенд про гуцулів.

В окремих тестах фольклорно-міфологічні уявлення про походження циган українська традиція підтверджує певними історичними чи соціально-побутовими реаліями, що мають обмежену локалізацію дії. Скажімо, за легендою зі Старосамбірщини, «михнівські цигани і тепер ще домагаються від тартуських жидів два дні роботизни» [7, т. 2, с. 227].

Українська народна проза зосереджує свою увагу також на трактуванні появи зовнішніх ознак та певних рис характеру ромів: цигани чорні тому, що дідько чорний був, та й натуру мають таку дурнувату як злий [7, т. 1, с. 34]. Така кольорова ідентифікація є одним зі способів фольклорно-міфологічного зображення «чужого». О. Бєлова зазначає, що основними хроматичними ознаками, які приписували інородцям, були чорний, червоний та жовтий кольори [3, с. 17]. У легенді чорний колір споріднює представників цієї етнічної спільноти з персонажами народної демонології, зокрема чортом, характерною прикметою якого, окрім довгого носа та палаючих очей, є також густе чорне волосся [26, с. 225]. Подібному твердженню, на нашу думку, посприяли й певні особливості зовнішнього вигляду ромів.

Окрім цього, значного поширення набули твори, які трактують появу інших ознак цієї етнічної гру-

пи: «мандрівний» спосіб життя та можливість порушення циганами певних усталених норм (їм дозволено брехати). Походження цих рис народна творчість пов'язує з історією мук та смерті Ісуса Христа, яка разом із оповіддю про народження Господа, належить, за словами І. Франка, до найпопулярніших апокрифічних сказань серед українського народу [28, с. II]. Сюжет творів має кілька подібних епізодів: жиди приходять до цигана-коваля, щоб той зробив цвяхи на хрест для Спасителя [9, с. 74; 7, т. 1, с. 115]. Визначальним в сюжетному розвитку є мотив покарання чи винагородження носія традиції за його ставлення до Ісуса. В одному випадку циган жаліє Христа: «Господи, як тяжко буде чоловікові, коли йому щей голову приб'ють…» [9, с. 74], й не прибиває п'ятого гвіздка, в іншому — «зуби шчирит» й виготовляє замість трьох чотири гвіздки [7, т. 1, с. 115]. Цей мотив має генеруючу функцією й програмує подальший сюжетний розвиток [19, с. 151], зокрема диференціює наслідки дії. За легендою з Поділля, цигани покарані не мати ніде пристановища до кінця світу, як той зайвий цвях. У легенді з Наддніпрянщини, їм вільно брехати, бо циган своєю брехнею врятував Ісуса від мук.

Окрему підгрупу народних легенд з етногонічними мотивами складають твори про походження сусідів українців: поляків, росіян та білорусів. Етнічні стереотипи про сусідні народи сформувалися в основному під впливом культурних контактів та умов співжиття. Значну кількість фольклорних зразків присвячено походженню поляків. Народна традиція найчастіше оперує етнонімом «лях», який вживався у розмовній мові як синонім назви «поляк» [8, т. 2, с. 393] або інколи номінуванням «пан». Така ситуація спричинена тим, що українсько-польські взаємини впродовж тривалого часу формувалися найчастіше крізь призму відносин пана і його підданого селянина: поляк — шляхтич, освічений, багатий господар, пан; українець — часто неграмотний, вбогий кріпак, селянин [21, с. 9].

Центральний сюжетний елемент народних легенд цієї тематики — мотив походження людини з тіста, який продуктивний також у творах про появу першого чоловіка: Бог сотворив Адама із пшеничного тіста, поставив сушитися на сонці, а його з'їв собака [25, с. 145]. Він пізнішого походження, на відміну від фольклорних зразків про появу перших людей з глини [13, с. 62], оскільки виготовлення пшеничного тіста шляхом його закваски та замішування з'явилося на досить пізньому етапі суспільного розвитку, цьому передувало приготування простіших страв з інших злакових культур, переважно із жита [5, с. 110]. Українські легенди відносять виникнення поляків, як і багатьох інших народів, до періоду першотворення: «Як Бог творив світ, то зробив з глини мужика. Але що мужик без пана?» [12, с. 243] Така співвіднесеність характерна переважно для усіх зразків про походження, які, за словами М. Еліаде, структурно пов'язані з первинним космогонічним міфом [30, с. 26]. Сюжетна схема відносно стабільна: Бог творить поляка (пана, ляха) з тіста, прибігає собака й з'їдає його, Господь товче собакою об різні предмети, з тварини вискакують польські пани. Окремі змістові відмінності відображають амбівалентне ставлення до представників цього народу: від нейтрального до гумористичного чи навіть сатиричного. Наявність у творах тваринного персонажа — один із відгомонів давніх уявлень про тотемних предків окремої групи чи народу. Такий мотив походження різних етносів від тварин чи перетворення «чужих» у звірів і птахів — один з найпоширеніших в етіологічних легендах [3, с. 21]. В процесі появи відбувається диференціація за прізвищами, виникнення яких народна традиція пов'язує з місцями чи певними предметами (пень — Пеньковський, корч — Корчаковський, брюхо — Брюховецький, явір — Яворський, береза — Березовський). В окремих зразках таке гумористичне змалювання походження поляків замінено сатиричним. Так, у творі «Про ляхів» чорт зробив собаку скаженим і нагодував його милом, і де тільки випустив він з себе паскудство — з того зробився лях (Корчаковский, Листовский) [12, с. 243]. Негативне сприйняття чужинців підсилено появою нечистого та його задуму: яка йому буде пожива, як будуть пани [12, с. 243]. Соціально-етнічні протиріччя й несправедливість, рівність усіх перед Богом — основні в ідейно-тематичному навантаженні твору: «Як Бог сотворив світ, то він не творив ні панів, ні ляхів, але всі рівні були» [12, с. 243]. Соціальні мотиви домінуючі також в інших зразках цього масиву [12, с. 243; 7, т. 1, с. 24].

Зазначимо, що пізніші трансформації мотиву походження поляка із собаки поширені в народних

анекдотах про цей етнос: поляки отримали свої родові прізвища від місця, куди пішов спати собака в літню обідню пору, поївши смачних булок [6, с. 172]. Окремі зразки народних легенд трактують походження особливих зовнішніх ознак чужинців: чому поляки обстригають своє волосся [6, с. 173]. Народний твір побудовано на протиставленні українських та польських свят щодо вшанування святих. Акцентовано на конфесійній ідентифікації персонажів та її ототожненні з етнічною. Ідею етноцентризму чітко озвучено в етіологічному фіналі: «На той знак типерка в Польщи голови стрижут, бо їх Русин так опскубав…» [6, с. 173]. Витоки окремих мотивів твору можна шукати в інтермедіях про суперечку жида з русином, хоча сама легенда, за словами І. Франка, «належить до ряду таких творів, що були укладані з виразною метою — пояснити чи то якесь місцеве явище (слід на камені, скеля в людській подобі), або якийсь загальний чи місцевий звичай, характерну прикмету чи привичку, обряд чи вірування» [27, с. 102].

Відомі українській народній творчості й легенди про походження білорусів та росіян. Фольклорні зразки про литвинів (саме так у XIX ст. українці називали білорусів [8, т. 2, с. 363]) побутують переважно на територіях українсько-білоруського пограниччя. Ю. Сілецький зазначає, що литвини найчастіше поставали в образі відсталих в цивілізаційному плані людей, що мандрували Україною, торгували здебільшого різним дріб'язком, проте володіли надприродними здібностями, за допомогою яких могли покарати своїх кривдників чи допомогти добрим людям [21, с. 10]. Щодо походження литвинів, то народна традиція використовує ту ж сюжетну схему, що і в етіологічних легендах про поляків, а це свідчить про її належність до загальноукраїнського епічного фонду. Простежується кілька змін на різних рівнях. Систему персонажів розширено — з'являється образ апостола Петра під впливом апокрифічних історій про мандрівки Ісуса Христа з апостолами по землі [24, с. 26]. Помітно певні трансформації й у хронотопі легенди. Космогонічний час змінено на синкретичний (сакральний з деякими ознаками умовно-історичного [18, с. 11]), що засвідчує й сам текст легенди: Колись давно ходив Бог зі святим Петром по землі. Петро питає в Бога, як то, що всяких людей на землі доволі, а Литвинів немає [9, с. 122]. Функції деміурга розділені між Богом, який навчає апостола, що робити, та святим Петром. Цікавий епізод виготовлення білоруса: Петро бере пшеничної муки, ліпить з неї галушку, а з галушки вже робить чоловіка [9, с. 122]. Поява галушки відображає спостереження українця за своїм сусідом та об'єктивні знання, що склалися на основі цього. Саме ці знання разом з міфологічними уявленнями формують етностереотипи про різні народи чи етнічні групи [3, с. 24]. Народна традиція влучно наповнює змістом семантичну пару «об'єкт — місце його розташування»: галушка — «десна» та литвин (білорус) — Десна (річка). Безперечно, це пов'язано з тим, що для українців Чернігівщини локалізація литвинів була за Десною, тобто на півночі.

Незначна кількість етіологічних легенд присвячена трактуванню походження москаля. Ця назва вживається на позначення як представника російського етносу, так і репрезентанта певного соціального прошарку (солдата) [8, т. 2, с. 447]. Загалом стереотип росіянина в українській свідомості перегукується зі стереотипом поляка. Це знайшло своє безпосереднє відображення в текстах етіологічних легенд, зокрема використанні подібної сюжетної схеми та базового мотиву з певним ще гострішим сатиричним звучанням. За народним зразком, Петро замахнувся на собаку палицею, вона «ср…а солдатами. Тому їх так багато, а як ще сц…не, то небизпримітно охвицер вийде» [29, с. 11]. Негативне сприйняття чужинця, яке підсилено історичними обставинами співжиття народів, й відповідне трактування його походження, зумовлюють зміщення смислових акцентів: домінує не міфологічний за походженням зв'язок чужинця із твариною, а пізніше уявлення про його появу із собачих нечистот. Характерні також для легенди ідея етноцентризму та ототожнення станової й етнічної ідентифікації персонажів: Петро створив козаків з глини, а солдатів — з «крупичатої муки» [29, с. 11].

У легенді з Поділля москаль постає в осучасненому варіанті образу «шкідливого чужинця», від якого українець прагне відмежуватися й психологічно захиститися [32]. Він з'являється з-під камінчика й одразу чіпляється до Петра з вимогою показати паспорт і з погрозою відправити святого у тюрму. Пе-

тро ж змушений відкупитися від нього, давши москалеві на горілку [12, с. 244]. Принцип травестіювання та десаралізації використано у змалюванні апостола Петра, який, як і українець, нічого не може зробити з крутійством, причепливістю й брутальністю москаля. Відповідно до традиційних формульних характеристик етіологічних легенд подано фінал: з того часу москалі чіпляються до таких людей, що вони «пашпортів» не мають [12, с. 244].

Отож, розглянувши українські етіологічні легенди про народи (національні меншини та сусідів), можемо констатувати синкретичне поєднання у прозових зразках давніх міфологічних уявлень про чужинців (інородців, іновірців) та пізніших нашарувань під впливом історичних реалій. Міфологічне бачення чужинця трансформовано у мотивах незвичайного походження (від демонічної істоти та страшної дівчини, тварини), наділення їх незвичайними зовнішніми ознаками (паротит у євреїв). Під впливом умов співжиття етносів сформувалися легенди про матеріальні (їжа, одяг, господарські заняття та ремесла) та духовні (риси характеру, звичаї та традиції) особливості. До пізніших відносимо також появу сатиричного звучання окремих фольклорних зразків (про поляків, москалів).

1. *Аникин В.П.* Творческая природа традиций и вопрос о своеобразии художественного метода в фольклоре / В.П. Аникин // Проблемы фольклора: сборник. — Москва : Наука, 1975. — С. 30—40.
2. *Белова О.В.* Этнокультурные стереотипы в славянской народной традиции / О.В. Белова — Москва : Индрик, 2005. — 288 с. — (Традиционная духовная культура славян. Современные исследования).
3. *Белова О.В.* Этнические стереотипы по данным языка и народной культуры славян (этнолингвистическое исследование) : автореф. дис. на соискание науч. степ. докт. филол. наук / О.В. Белова — Москва, 2006. — 33 с.
4. *Бріцина О.* Українська усна традиційна проза: питання текстології та виконавства : монографія / Олександра Бріцина. — Київ, 2006. — 395 с.
5. *Вовк Хв.* Студії з української етнографії та антропології / Хведір Вовк ; підгот. вид., упоряд. іл., передм. Ю. Іванченка. — Київ : Мистецтво, 1995. — 335 с.
6. Галицько-руські анекдоти / зібрав В. Гнатюк // Етнографічний збірник. — Львів, 1899. — Т. 6. — XII, 370 с.
7. Галицько-руські народні легенди. Т. 1 / зібрав В. Гнатюк // Етнографічний збірник — Львів, 1902. — Т. 12. — XI, 215 с. ; Т. 2 / зібрав В. Гнатюк // Етнографічний збірник — Львів, 1902. — Т. 13. — IV, 287 с.
8. *Грінченко Б.* Словар української мови : у 4-х т. / Грінченко Б. — Київ, 1907. — Т. 1. — 495 с. ; 1908. — Т. 2. — 574 с.
9. *Гринченко Б.Д.* Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях / Б.Д. Гринченко. — Чернигов, 1897. — Вып. 2. — II, 390 с.
10. Етнографічні матеріали з Угорської Русі. Т. 1 / зібрав В. Гнатюк // Етнографічний збірник. — Львів, 1897. — Т. 3. — 236 с.
11. Житє і Слово: вісник літератури, політики і науки / видає Ольга Франко. — Т. 2 — 1894. — С. 179—188.
12. Казки та оповідання з Поділля в записах 1850—60 років / упоряд. М. Левченко. — Київ, 1928. — Вип. 1—2. — 598 с.
13. *Качмар М.* Семантика антропогонічних мотивів українських етіологічних легенд / Марія Качмар // Мандрівець. — 2009. — № 4. — С. 52—62.
14. *Криничная Н.А.* Русская народная историческая проза: вопросы генезиса и структуры / Неонила Артемовна Криничная. — Ленинград : Наука, Ленинградское отделение, 1987. — 325, [2] с.
15. Легенды і паданні / склад. М.Я. Грынблат, А.І. Гурскі. — Минск : Навука і тэхніка, 1983. — 543 с.
16. Малорусские народные предания и рассказы / свод М. Драгоманова. — К., 1876. — 434 с.
17. *Мишанич С.В.* Усні народні оповідання: питання поетики / С.В. Мишанич — Київ : Наукова думка, 1986. — 327 с.
18. *Павленко І.Я.* Легенда і переказ в українському фольклорі: до проблеми дефініцій / І.Я. Павленко // Наукове видання «Мова і культура». — Київ, 2007. — Вип. 9. — С. 5—13.
19. *Путилов Б.Н.* Мотив как сюжетообразующий элемент / Б.Н. Путилов // Типологические исследования по фольклору: Сб. ст. памяти В.Я. Проппа (1895—1970). — Москва : Наука, 1975. — С. 141—145.
20. *Путилов Б.Н.* Фольклор и народная культура / Б.Н. Путилов — СПб. : Наука, 1994. — 239 с.
21. *Сілецький Ю.Р.* Етнічні гетеростереотипи в традиційному світогляді українців : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: 07.00.05 «Етнологія» / Ю.Р. Сілецький. — Львів, 2009. — 20 с.
22. *Сокіл В.* Народні легенди та перекази українців Карпат / Василь Сокіл. — Київ : Наукова думка, 1995. — 157 с.
23. *Стоколос-Ворончук О.* Євреї у рецепції української гумористичної традиції: проблема уснопоетичних джерел / О. Стоколос-Ворончук // Studia Methodologica. — Тернопіль, 2003. — Вип. 13. — С. 151—159.
24. *Сумцов Н.Ф.* Очерки истории южно-русских апокрифических сказаний и песен / Н.Ф. Сумцов. — Київ, 1888. — 161 с.
25. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край, снаряженной императорским Русским географическим обществом. Юго-Западный отдел. Материали и исследования, собранные д. чл.

П.П. Чубинским. — СПб., 1872. — Т. 1. — XXX, 466 с.
26. Українська минувшина: ілюстрований етнографічний довідник / А.П. Пономарьов, Л.Ф. Артюх, Т.В. Косміна та ін. — Київ : Либідь, 1994. — 256 с. — (2-ге вид).
27. *Франко І.* Інтермедія про суперечку Жида з Русином / Іван Франко // Сборник Харьковского историко-филологического общества. — Харьков, 1909. — Т. 18. — С. 92—104.
28. *Франко І.* Передмова / Іван Франко // Апокрифи і легенди з українських рукописів / зібрав, упоряд. і пояснив І. Франко. — Львів, 1899. — Т. 2. — С. I — LXXVIII.
29. Чорноморські народні казки й анекдоти / зібрав М. Дикарів // Етнографічний збірник. — Львів, 1896. — Т. 2. — 54 с.
30. *Элиаде Мирча*. Аспекты мифа / Мирча Элиаде ; пер. с франц. — М. : Академический проект, 2000. — 223 с.
31. *Яворский Ю.* Памятники галицко-русской народной словесности / Юрий Яворский. — Київ, 1915. — Вып. 1. — 336 с.
32. *П'ятаченко С.* Москаль, жид, циган в українському фольклорі: стереотипні сприйняття / С. П'ятаченко. — Електронний ресурс. Режим доступу: http://www.litforum.org/position.php?essay=1186591836.

Mariia Kachmar

UKRAINIAN ETIOLOGICAL LEGENDS: GENESIS, STRUCTURE, SEMANTICS

In the article the plots and motives of Ukrainian etiological legends about ethnoses (Jews, Gypsies, Poles, Russians, Belarusians) are analyzed. Attention is paid to the transformation in folk writings of Ukrainian ethnic stereotypes, including the mythological ideas about strangers and historical realities of coexistence of peoples.

Keywords: etiological legend, ethnic stereotypes, mythological ideas, ethnocentrism, motive.

Мария Качмар

УКРАИНСКИЕ ЭТИОЛОГИЧЕСКИЕ ЛЕГЕНДЫ О НАРОДАХ: ПРОИСХОЖДЕНИЕ, СТРУКТУРА, СЕМАНТИКА

Проанализирован сюжетно-мотивный фонд украинских этиологических легенд о народах (евреях, цыганах, поляках, русских, белорусах). Обращено внимание на трансформацию в народных произведениях этнических стереотипов украинцев, в частности мифологического представления о чужих и исторических реалий сосуществования народов.

Ключевые слова: этиологическая легенда, этнический стереотип, мифологическое сознание, этноцентризм, мотив.